

ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ПІДЛІТКІВ ГРУПИ РИЗИКУ У ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Присвячено осмисленню педагогічного процесу як засобу виховання толерантності у підлітків групи ризику в загальноосвітній школі. Висвітлено роль толерантності для підлітків групи ризику під час їхньої соціалізації. Виокремлено роль педагогів, і перш за все педагогів загальноосвітніх установ. Це обумовлено тим, що в полі зору загальноосвітніх установ перебувають практично всі діти, оскільки вони зобов'язані відвідувати школу. Головною перевагою школи є забезпечення найбільш повного виявлення дітей, які опинилися у соціально небезпечній ситуації. Акцентовано увагу на даних соціологічних і психологічних дослідженнях, де зазначено, що підліткам групи ризику властиві такі особистісні і поведінкові особливості: відсутність цінностей, прийнятих у суспільстві, (творчість, жага пізнання, активна діяльність). Виокремлено ціннісні орієнтації підлітків: суспільне визнання, інтелектуальний розвиток, незалежність у справах, судженнях, вчинках тощо. Наголошено на визначенні послідовних дій щодо підвищення толерантності підлітків групи ризику.

Ключові слова: виховання; педагогічний процес; підлітки групи ризику; процес соціалізації; ресоціалізуючі програми; толерантність.

Вступ. Розвиток нових соціокультурних умов світової спільноти викликав появу нової парадигми освіти, основні риси якої визначено Декларацією прав людини, проголошеної і затвердженої Генеральною асамблеєю ООН. Трансформація освіти – це її переорієнтація з держави на людину, на фундаментальні гуманістичні цінності, послідовну демократизацію всього освітнього процесу та виховання інтелектуально розвиненої, духовно і морально зрілої особистості, готової протистояти асоціальним впливам, вправлятися з особистими проблемами, творити себе і оточуючий світ. Метою нових орієнтирів виховання є створення цілісної моделі виховної системи на основі громадянських і загальнолюдських цінностей як орієнтовної для проектування моделей виховних систем у загальноосвітніх навчальних закладах України.

Сьогоденний стан суспільної моралі як один із чинників поведінки людини характеризується тим, що в роки вияву негативних явищ в економіці, поглиблення розшарування суспільства на багатих та бідних, значною мірою втрачено важелі формування світогляду молодого покоління. Все більшого поширення набуває в дитячому середовищі саморуйнівальна поведінка, що зумовлює розвиток злочинності, проституції, наркоманії, алкоголізму та інших негативних явищ.

Поняття діти «групи ризику» набуло в останні роки масового характеру і поставило цю проблему в центр уваги соціологів, соціальних психологів, медиків, працівників правоохоронних органів.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складають фундаментальні положення системного підходу до становлення особистості з групи ризику (Павленок П. та Овчарова Р.), котрі створюють ймовірну небезпеку для дитини. Слід підкреслити, що такі вчені, як В.Бехтерев,

П. Каптерев, К. Лебединська, М. Райська, М. Раттер, Л. Славина, у своїх роботах значну увагу приділили «важким дітям» та причинам їх появи. Базовим підходом в даному дослідженні є культурно-історичний, оскільки формування толерантності викладача вищого навчального закладу ми розглядаємо в контексті його культурного розвитку (Л. Виготський, О. Леонтьєв).

Метою даної статті – проаналізувати роль педагогічного процесу процесі формування толерантності у підлітків групи ризику.

Відповідно до мети дослідження було поставлено ряд **завдань**:

1. проаналізувати наукові дослідження, з яких було розпочато вивчення даної проблеми;
2. узагальнити поняття «толерантність»;
3. розглянути структурні компоненти «толерантності»;
4. виокремити роль педагогічного процесу для виховання толерантності у підлітків групи ризику.

Під час написання статті були використані теоретичні методи дослідження: аналіз психолого-педагогічної літератури, здійснений з метою визначення стану розробленості досліджуваної проблеми; системно-структурний аналіз, використаний для уточнення базових понять дослідження; синтез, порівняння, узагальнення, систематизація застосовані для визначення ролі педагогічного процесу у процесі виховання толерантності у підлітків групи ризику.

Варто зазначити, для того, щоб виховний процес зрозуміти як систему, необхідно розглянути та проаналізувати його складові. Компоненти процесу виховання об'єднуються запитанням: «З чого складається цей процес?», а функції – «Для чого існує цей процес?». Цілеспрямовано організовану та струнку систему цих компонентів визначають як структуру, або модель виховного процесу.

Погоджуємося з думкою І. Підласого, який розглядає виховання в сучасній теоретичній педагогіці, яке побудоване за критеріями: цілей і завдань, змісту виховного процесу, взаємодії вихователів і вихованців, застосованих методів і форм виховної діяльності, послідовності етапів (стадій) розвитку процесу в часі тощо. За цільовим критерієм структура виховного процесу є сукупністю (послідовністю) завдань, на вирішення яких спрямований процес. За критерієм послідовності етапів і відповідних педагогічних дій структура виховного процесу має ряд стадій: ознайомлення із загальними нормами і вимогами; формування відносин; формування поглядів і переконань; формування загальної спрямованості особистості. За критерієм зв'язку і залежностей між компонентами передбачається така послідовність організації виховного процесу: проектування, що включає визначення мети і конкретних завдань виховання; організація матеріальної (трудова, природоохоронної), суспільної (колективної, організаційно-управлінської, комунікативної), духовної (емоційно-почуттєвої, пізнавальної, ціннісно-орієнтованої) діяльності; регулювання міжособистісного спілкування і його корекція в процесі основних видів діяльності вихованців; контроль і підбиття підсумків, установа співвідношення між одержаними і запланованими результатами, аналіз досягнень і невдач (Підласий І. П., 2006).

Розглянемо компоненти толерантності, як одного із пріоритетів сучасного освітнього процесу. Звертаємо увагу на особистісно-мотиваційний компонент толерантності, який виявляється через характер його емоційного ставлення до учасників педагогічної взаємодії, а саме: доброзичливість, ввічливість, щирість, лояльність, стриманість, милосердність, емпатійність, справедливість, терпимість.

Заслуговує уваги і діяльнісно-поведінковий компонент толерантності виявляється через систему способів його педагогічних дій щодо організації, контролю й оцінки якості діяльності учасників навчально-виховного процесу, серед яких: сприймання особистості партнера таким, яким він є; прийняття та розуміння індивідуальності іншої людини; надання недоторканого права особистісної думки; оцінювання особистості згідно Я-концепції; уміння приховувати або згладжувати негативні почуття; уміння вибачати іншому помилки чи ненавмисно спричинені неприємності; терпиме ставлення до професійного дискомфорту (Тодорцева Ю. В., 2004).

Поділяємо думку Л. Бернадської, яка переконана, що толерантність особистості визначається сформованими в особистості установками, звичками, світоглядом; підлягає цілеспрямованому вихованню й самовихованню. На думку автора, толерантність включає когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний компоненти.

Когнітивний компонент включає наявність знань про сутність і змістовні аспекти толерантності, усвідомлення значущості толерантності в суспільстві; виявляється в гнучкості і критичності мислення, визнанні існування іншої точки зору, прогнозуванні можливих шляхів вирішення проблеми. Емоційно-ціннісний компонент включає емоції, цінності, потреби, мотиви діяльності, що спрямовані на досягнення взаєморозуміння у процесі міжособистісних відносин. Поведінково-діяльнісний компонент включає досвід застосування знань і вмінь у поведінці; виявляється у довірі, співпраці, здатності діалогу з іншими; доброзичливості; контролі за ситуацією і поведінкою інших людей; самоконтролі (Бернадська Л. В., 2007).

Цікавою, на нашу думку, є модель толерантності, запропонована А. Скок. Толерантність означає наявність потреби у взаємодії з іншими, розуміння іншого при позитивному ставленні до нього, має трикомпонентну структуру, що включає: когнітивний компонент (знання людини про толерантність, про толерантні відносини); афективний (ставлення до людей, іншої думки, етичних питань тощо); конативний (тип соціальної поведінки, основою якої є співробітництво, розуміння) (Скок А. Г., 2011).

Вказані компоненти знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності. Когнітивний компонент містить необхідні знання, пов'язані з тією ситуацією, в якій опинилася людина. Ситуація, в свою чергу, викликає певні емоції, пов'язані з інтересами, потребами, ідеалами особистості. Виникає когнітивно-афективне утворення, необхідне для регуляції поведінки й діяльності (Скок А. Г., 2011).

Як зазначають І. Бех, С. Лапаєнко, І. Поташнюк, саме ціннісне виховання значно підвищує ефективність виховної роботи школи оскільки цінності стають виховним фактором, завдяки тому, що перетворюються у внутрішні мотиви поведінки особистості (Бех І. Д., 2006; Бех І. Д., 2008).

Ціннісні орієнтації – найважливіший компонент свідомості особистості, істотно впливає на сприйняття навколишнього середовища, ставлення до суспільства, соціальної групи, на уявлення людини про саму себе. Як елемент структури особистості вони відображають її внутрішню готовність до дій по задоволенню потреб і цілей, дають напрям її поведінки у всіх сферах діяльності. Система ціннісних орієнтацій має багаторівневу структуру, вершиною якої є цінності, пов'язані з життєвими цілями особистості. Класифікацій цінностей є безліч, але за багатовікову історію людства сформувалися певні норми поведінки та загальнолюдські цінності, притаманні практично всім народам. Таким чином, у суспільстві цінувалися доброта, щирість, вірність, а обман, цинізм, жадібність засуджувалися.

У сучасному світі цінності особистості є практично типовими: сім'я, здоров'я, робота тощо. Їх

можна розділити на матеріальні та духовні. Кожен індивід має свої пріоритети та градацію цінностей. Для самоствердження особистості потрібна їх реалізація. І на те, яким цінностям особистість надає перевагу, впливає бідність чи багатство її світогляду, розмаїття інтересів, умови, в яких вона виховувалась.

Це свідчить про пріоритетність цінностей мікросфери, що обмежується сім'єю, родичами, друзями. Вони значно переважають в структурі ціннісного світу молоді і залишаються незмінними впродовж десяти років, незважаючи на ті соціально-економічні і політичні зміни що відбулися в українському суспільстві. В рейтингу ціннісних орієнтацій українського населення в цілому сім'я, здоров'я, матеріальний добробут, тобто «базові цінності», які задовольняють людину у виживанні, безпеці та любові, теж набрали найвищі бали.

Варто зазначити, серед інших у структурі ціннісних орієнтацій підлітків є наступні: суспільне визнання; інтелектуальний розвиток; незалежність у справах, судженнях, вчинках тощо.

Зауважимо, що ціннісні орієнтації особистості на толерантність характеризуються наступним: загальна недовірливість до людей, обережність у стосунках з оточуючими; свідомий розподіл суспільства на соціально-привабливих (відомі діячі культури та мистецтв, дипломати, багатодітні сім'ї, бізнесмени тощо) та соціально-непривабливих (наркозалежні, алкоголезалежні, люди, які повернулися з місць позбавлення волі, роми, гомосексуалісти та хворі на СНІД); соціально незахищені верства населення сприймаються такими, що потребують турботи; готовність визнавати, приймати поведінку, переконання і погляди інших людей, які відрізняються від власних (навіть якщо вони не розділяються і не схвалюються суспільством) притаманні для досить малої частини осіб (Державна доповідь про становище дітей в Україні, 2011).

Освоєння підлітками групи ризику цих цінностей відбувається в ході запланованих бесід про гідне, можливе, бажане, у процесі створення й педагогічно доцільного використання ситуацій, що виховують, сюжетно-рольових ігор тощо.

Акцентуємо увагу на даних соціологічних і психологічних досліджень підліткам групи ризику властиві такі особистісні і поведінкові особливості: відсутність цінностей, прийнятих у суспільстві, (творчість, жага пізнання, активна діяльність). Вони переконані у своїй непотрібності в суспільстві, неможливості досягти в житті чогось самотужки, своїм розумом і талантом, посісти гідне місце серед однолітків, добитися матеріального благополуччя; серед цінностей у дітей групи ризику на першому місці – щасливе сімейне життя, на другому – матеріальне благополуччя, на третьому – здоров'я; у той же час ці цінності вважаються дітьми недоступними в житті. Висока мета у поєднанні з недосяжністю породжує внутрішній конфлікт, що стає одним

з джерел стресу; як підкріплення втрати цінності освіти вони наводять приклад життя тих, хто погано навчався або не навчався взагалі, а в житті досяг успіхів (має торговельний намет, гараж, машину й т.п.); підвищений рівень тривожності, агресивності та імпульсивності; націленість на активні пошуки форм самоствердження через «особливе», «цікаве» проведення часу, легке життя, прагнення одержувати від нього лише задоволення – «незвичайне», «ризиковане», «доросле» тощо; зміна спрямованості інтересів дітей – проведення вільного часу в під'їзді, на вулиці, подалі від будинку тощо, відчуття повної свободи (втеча з дому, подорожі, ситуації переживання ризику й т.п.); психічна і соціальна незрілість, інфантильність, недостатнє засвоєння норм поведінки, постійна надлишкова залежність від інших, підлеглисть, готовність слідувати за негативними лідерами (Литвинова Н. А., 2011).

У процесі виховання толерантності підлітків особлива увага повинна бути зроблена на три рівні ціннісних уявлень: інструментальні (операційні), що є найпростішим комплексом соціальних дій, пов'язаних зі схвалюваною поведінкою; доступні, як, наприклад, успіх у житті, благополуччя в спілкуванні, друзі; абстрактні – здоров'я, свобода, права, справедливість, мир.

Гностичний блок орієнтований на озброєння школярів тими знаннями про толерантність, які укладаються в рамки вікових соціокультурних завдань, і тою інформацією, яка не була засвоєна підлітком на черговому етапі соціального розвитку в силу несприятливих факторів, що сприяли його потраплянню у зазначену категорію. Завдяки гностичному блоку підліток групи ризику одержує знання про себе, соціум, права, обов'язки, відповідальність, способи регулювання своїх взаємин з оточуючими.

Технологічний блок, в основі якого лежить ідея взаємного доповнення, націлений на те, щоб кожному школяру групи ризику допомогти найбільше повно реалізувати свій потенціал, навчитися погоджувати свої потреби із цілями інших людей; визначитися із власною позицією, з можливими варіантами вирішення проблем; підсилити власні ресурси, навчитися користуватися ними й підвищувати їх в умовах ситуації, що змінюється.

Згідно із принципом культуровідповідності, перед виховною системою постає завдання залучення особистості до різних пластів культури, етносу, суспільства, світу в цілому, що визначає її ставлення до природи, соціуму, людей, самої себе. В основі принципу педагогічної інверсії ідея про те, що на різних етапах розвитку дитини основне й додаткове стосовно освіти набувають змін. Від педагога вимагається зуміти відчуті ці зміни.

Наголошуємо на визначенні послідовності дій щодо підвищення толерантності підлітків групи ризику. Розробка цих дій містить у собі: установлення контакту; досягнення угоди; включення в продуктивну творчу й розвиваючу діяльність

у складі різних груп: групи навчання, у яких іде цілеспрямований процес формування відсутніх знань і навичок щодо толерантності; групи відпочинку, що дозволяють створювати умови для зниження напруги, для релаксації, додаткового розвитку життєво важливих навичок міжособистісного спілкування; групи соціалізації, у яких відбувається навчання(освоєння) нових соціальних ролей, створюються умови для зміни рольової поведінки, застосовуються нові способи толерантної взаємодії взаємодії; групи корекційні, що мають за мету посилення індивідуальних ресурсів особистості, розширення індивідуального досвіду і його уточнення, розвиток рефлексивної діяльності школярів, їх самостійності, незалежності й відповідальності; оцінка досягнутих результатів у вихованні толерантності підлітків групи ризику; соціально-педагогічна підтримка як система заходів, спрямованих на закріплення досягнутого результату, подальше підвищення толерантної особистості підлітка.

Ці дії спрямовані на закріплення освоєних нових соціальних ролей, соціально-середовищну орієнтацію. Вони базуються на наступних принципах: гуманістична спрямованість (поважне відношення до школяра і його проблемам, толерантність, емпатія); суб'єктність (визнання недоторканності, автономності особистості, прийняття підлітка як відповідальну, самостійну особистість); педагогічна доцільність форм, засобів, змісту ресоціалізуючих програм, визнання права учня мати свою власну думку, вільно виражати її, втілювати в життя в тому ступені, у якому це не порушує прав і гідності інших людей; права кожного підлітка групи ризику робити свій вибір і діяти на його основі.

Отже, педагогічний процес як засіб виховання толерантності підлітків групи ризику в навчально-

виховному середовищі загальноосвітньої школи, передбачає наступне: виявлення дітей цієї категорії в навчально-виховному середовищі та організація роботи з ними; своєчасне встановлення факторів, що негативно впливають на розвиток особистості; проектування спільних дій усіх учасників освітнього процесу, спрямованих на відновлення соціального статусу, втрачених або недостатньо сформованих соціальних знань і навичок, переорієнтацію їх соціальних установок за рахунок включення в нові позитивні взаємини з оточуючими, освоєння нових видів продуктивної діяльності, створення сприятливого освітнього середовища; формування ціннісних орієнтацій особистості, адекватної самооцінки, здатності критично ставитися до самого себе; розвиток емоційної сфери особистості: формування волі, вміння керувати собою, адекватно реагувати на педагогічний вплив; організація педагогічного впливу на оточення підлітка (сім'я, однолітки, педагоги, інші дорослі) тощо.

Висновки. Комплексність проблем, які потребують вирішення в процесі виховання толерантності підлітків групи ризику вимагає участі у цій діяльності різних фахівців. Однак провідна роль належить педагогам, і перш за все педагогам загальноосвітньої установи. Це обумовлено тим, що в полі зору загальноосвітніх установ перебувають практично всі діти, оскільки вони зобов'язані відвідувати школу. Перспективами подальшого наукового пошуку із означеної проблеми є обґрунтування способів та прийомів впливу на стан толерантності учнів загальноосвітніх шкіл; розробка заходів у системі підготовки спеціалістів, важливих для формування толерантності як складової їхньої професійної компетентності; з'ясування гендерних особливостей толерантної та інтолерантної поведінки.

Література

1. **Бернадська Л. В.** Виховання толерантності в учнів 5-7 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: методичні рекомендації / Л. В. Бернадська. – К.: Інститут проблем виховання АПН України, 2007. – 104с.
2. **Бех І. Д.** Виховання особистості / І. Д. Бех. – Підручник. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
3. **Бех І. Д.** Виховання особистості: Сходження до духовності: Наукове видання. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
4. **Державна доповідь про становище дітей в Україні** (за підсумками 2010 року). – К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2011. – 195 с.
5. **Державна доповідь про становище дітей в Україні** (за підсумками 2011 року) / С. Ю. Аксьонова, М. Ю. Варбан, О. А. Васильєв та ін. – К., 2012. – 188 с.
6. **Литвинова Н. А.** Соціально-психологічний портрет підлітків групи ризику. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – Ч. І. – № 4 (215) – 2011. – С. 80 – 92.
7. **Підласий І. П.** Практична педагогіка або три технології: [інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти] / І. П. Підласий – К.: Видавничий Дім «Слово», 2006. – 616 с.
8. **Скок А. Г.** Модель навчання толерантності [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchdpu/psy/2011_94/Skok.pdf
9. **Тодорцева Ю. В.** Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки: Автореферат дис... канд. пед. наук. – Одеса, 2004. – 20 с.

References

1. **Bernadska, L. V.** (2007). Tolerance education in students grades 5-7 boarding schools in after-hour activities: guidelines. Institute for Education Sciences of Ukraine, 104 p. (in Ukrainian).

2. **Bech, I. D.** (2008). Parenting Personality. Lybid, 848 p. (in Ukrainian).
3. **Bech, I. D.** (2006). Parenting Personality: Climbing to spirituality: Scientific publications. Lybid, 272 p. (in Ukrainian).
4. **Government report on the situation of children in Ukraine** (2011). Kyiv State Institute for Family and Youth, 195 p. (in Ukrainian).
5. **State report on the situation of children in Ukraine** (2012). State Institute for Family and Youth, 188 p. (in Ukrainian).
6. **Litvinov, N. A.** (2011). Socio-psychological profile of adolescents at risk. Herald LNU. Teaching science, 4, 80 – 92 (in Ukrainian).
7. **Pidlasyy, I. P.** (2006). Practical pedagogy or three technologies: [interactive tutorial for educators market education system]. Publishing House «Word», 616 p. (in Ukrainian).
8. **Skok, A. G.** Model of tolerance education [electronic resource] / Access: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchdpu/psy/2011_94/Skok (in Ukrainian).
9. **Todorcev, U. V.** (2004). Tolerance of future teachers in the process of training. Extended abstract of candidate's thesis (in Ukrainian).

И. И. Сорокин

ВОСПИТАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ У ПОДРОСТКОВ ГРУППЫ РИСКА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Посвящено осмыслению педагогического процесса как средства воспитания толерантности у подростков группы риска в общеобразовательной школе. Освещены роль толерантности для подростков группы риска при их социализации. Выделена роль педагогов, и прежде всего педагогов общеобразовательных учреждений. Это обусловлено тем, что в поле зрения общеобразовательных учреждений находятся практически все дети, поскольку они обязаны посещать школу. Главным преимуществом школы является обеспечение наиболее полного выявления детей, оказавшихся в социально опасной ситуации. Акцентировано внимание на данных социологических и психологических исследованиях, где указано, что подросткам группы риска присущи такие личностные и поведенческие особенности: отсутствие ценностей, принятых в обществе, (творчество, жажда познания, активная деятельность). Выделены ценностные ориентации подростков: общественное признание, интеллектуальное развитие, независимость в делах, суждениях, поступках и другие. Отмечено определения последовательных действий по повышению толерантности подростков группы риска.

Ключевые слова: воспитание; педагогический процесс; подростки группы риска; процесс социализации; ресоциализующие программы; толерантность.

I. Sorokin

PROMOTING OF TOLERANCE IN ADOLESCENTS AT RISK IN PEDAGOGICAL PROCESS OF COMPREHENSIVE SCHOOL

The article considers the pedagogical process as a means of promoting tolerance for the teenagers of high-risk group in the secondary school. It is highlighted the role of tolerance for teens at risk in their socialization. It is highlighted the role of teachers, especially teachers of general establishments. It contingently that in sign of general establishments there are practically all children, as they are under an obligation to attend school. The main advantage of the school is to provide the most complete detection of children in socially dangerous situation. The sociological and psychological research indicates that adolescents at risk inherent in such personal and behavioral characteristics as lack of values accepted in society (creativity, thirst for knowledge, activism). Considered components tolerance: personality-motivational component (tolerance, which appears due to the nature of his emotional relationship to the partners of interaction), active-behavioral component (tolerance manifested through his teaching methods of action for the organization, monitoring and evaluating the quality of participants in the educational process), cognitive components (including the availability of knowledge about the nature and content aspects of tolerance, awareness of the importance of tolerance). It is emphasized the interconnectedness and interdependence of these components.

It is pointed out in value orientations adolescents as social acceptance, intellectual development, independence, judgments, actions etc. It is emphasized the determination of consistent actions to improve the tolerance of adolescents at risk. In the process of building tolerance teens, special attention should be accentuated on the three levels of value concepts: tools (operational), which is the simplest set of social activities related to acceptable behavior, available and abstract.

Keywords: adolescents at risk; education; educational process; resocializing programs program; the process of socialization; tolerance.

Рецензенти

Малихін О. В. – д. пед. н., проф.,
Терентьева Н. О. – к. пед. н., доц.